

«*Ἡ ὁμορφιά θά σώσει τόν κόσμο*».
Σημειώσεις γιά μία θεολογία τοῦ κάλλους

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

Τό κάλλος ἔχει μεγάλη ἱστορία στήν ἑλληνική σκέψη καί παράδοση στή διαχρονία της. Πρόκειται γιά τά ἔργα καί τά ὀράματα τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, τά ὁποῖα μέσα ἀπό ποικίλες ἐκφράσεις συγκρότησαν μιάν ὁλόκληρη «μυθολογία τοῦ κάλλους». Πρῶτο στάδιο τῆς περὶ κάλλους ἀντίληψης ὑπῆρξε ἡ μυθολογία περὶ τῆς ὠραιότητος τοῦ σώματος, τήν ὁποῖα λάτρευε καί ἐξέθρευε τό ἑλληνικό πνεῦμα. Ἡ ὠραιότητα τοῦ σώματος πού ἐνυλώθηκε κατ' ἐξοχήν στά ἔργα τέχνης ἦταν μιὰ ζωντανή πραγματικότητα γιά τόν ἀρχαῖο Ἕλληνα. Μολονότι ἐμεῖς σήμερα ἀπλῶς ἰχνηλατοῦμε μουσειακά καί ἀποσπασματικά τόν ἀρχαιοελληνικό κόσμο καί πολιτισμό, τά ἔργα τέχνης τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος περικλείουν μιάν ὁλόκληρη κοσμο-θεωρία. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν μιὰ συγκεκριμένη θεώρηση τῆς φύσης ὡς κόσμου, ἔβλεπαν, δηλαδή, τή φυσική πραγματικότητα ὡς τάξη, ἀρμονία, συμμετρία καί κυρίως ὡς *κόσμημα* καί ὡς κάλλος. Μεταφέροντας τίς ἀρχές αὐτές ἀπό τό κοσμολογικό στό ἀνθρωπολογικό ἐπίπεδο, ἡ ἀρχαιοελληνική τέχνη τίς ἀποτύπωσε κυρίως στή γλυπτική. Ἐτσι, σπουδάζοντας τά ἀρχαῖα ἀγάλματα ἀντιλαμβάνεται κανεῖς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πραγματοποίησαν σέ ὁλόκληρο σχεδόν τόν πολιτισμό τους μιάν ἄσκηση καί μιὰ σπουδή τοῦ φυσικοῦ κάλλους τοῦ κόσμου. Ἄν τό πρῶτο στάδιο τῆς σπουδῆς τοῦ κάλλους ἀποτελέσει ἡ ἀνάδειξη τῆς φυσικῆς ὠραιότητος τοῦ σώματος, σέ ἕνα δεύτερο, πῶς ἐκλεπτυσμένο ἐπίπεδο, συντελέστηκε ἡ μετάβαση ἀπό τή μυθολογία καί τήν αἰσθητική τοῦ σώματος στή νοερή ἰδέα τοῦ κάλλους καί στή μυθολογία τῆς ψυχῆς. Στόν Πλάτωνα ἡ σημασία τοῦ κάλλους ἀναφέρεται κυρίως στήν ψυχή, ἡ ὁποῖα ἐμπεριέχει ἀρχετυπικά καί ὅλες τίς ιδιό-

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

τητες τῆς μυθολογίας τοῦ σώματος. Τό σῶμα δέν εἶναι παρά μιὰ αἰσθητική ἀντανάκλαση τῶν ἀρετῶν καί τῶν ιδιοτήτων τῆς ψυχῆς. Μέ τήν πλατωνική ψυχολογία τό κάλλος ἀνάγεται καί κυρίως ἐντοπίζεται στή νοερή φύση τῆς ψυχῆς. Μέ τόν Νεοπλατωνισμό, τό κύκνειο ἄσμα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης, ἡ μυθολογία τοῦ ωραίου λαμβάνει ὀριστικό διαζύγιο ἀπό τή μυθολογία τοῦ σώματος. Ὁ Πλωτῖνος ἔφθασε νά θεωρεῖ ὅτι οἱ αἰσθήσεις εἶναι βέβηλες. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Πορφύριος, δέν ἤθελε οἱ γλύπτες νά τόν περιγράψουν. Ἡ νεοπλατωνική αὐτή θεωρία τοῦ ἀπόλυτου χαρακτήρα τῆς ψυχῆς ἦταν μιὰ διαδεδομένη φιλοσοφία κατά τούς πρώιμους χριστιανικούς αἰῶνες. Μάλιστα, ὁ Χριστιανισμός στά πρώτα χρόνια τῆς ἐμφάνισής του στό ἱστορικό προσκήνιο κατηγορήθηκε ἀπό ἐθνικούς φιλοσόφους ὡς «φιλοσώματον γένος» καί ὅτι ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος αὐτοῦ βρισκόταν σέ ριζική ἀντίθεση μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική παράδοση.

Ὡστόσο, ἡ βιβλική παράδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνέδειξε ἀκριβῶς αὐτό πού ἔλειπε ἀπό τήν ἀρχαιοελληνική ὄντολογία, δηλαδή, τή σημασία καί τήν ὑπαρξιακή πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ ωραιότητα τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ἀγαλμάτων εἶναι μιὰ θεοποιημένη μαρτυρία καί ἀντανάκλαση τοῦ φυσικοῦ κάλλους. Ὁ κόσμος καί ἡ φύση εἶναι μιὰ κλειστή καί αὐτάρκης πραγματικότητα, ἡ ὁποία λειτουργεῖ κατ' ἀνάγκην στό πλαίσιο τῆς αἰώνιας ἀνακύκλωσης. Τά πάντα, ἀκόμη καί οἱ θεοί εἶναι μέσα στή φύση, ὑποτάσσονται στή λειτουργία τῆς φύσης· «ἀνάγκα δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται». Πίσω ἀπό τό κατ' ἀνάγκην σταθερό αὐτό οἰκοδόμημα, ὅπου ὁ κόσμος ὑπάρχει μέ τήν ἀπαράβατη αὐτή τάξη, ὑπάρχει τελικά μιὰ καί μοναδική θεότητα. Πρόκειται γιά μιάν ἀπρόσωπη κοσμολογική ἀρχή πού ταυτίζεται μέ τήν ἀνάγκη. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνόμασε τήν ἀρχή αὐτή τῆς ἀνάγκης ὡς «τό πρῶτο ἀκίνητο κινοῦν». Στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀρχαιοελληνική σκέψη ἄγγιξε τά ὅριά της.

Ἡ χριστιανική παράδοση δέν ἀναφέρεται αὐτόνομα στή φυσική ωραιότητα τοῦ κόσμου ἢ στή νοερή ἰδέα τοῦ κάλλους, ἀλλά κομίζει κυριολεκτικά μιὰ θεολογία τοῦ κάλλους. Ὁ ἄκτιστος Θεός, μιὰ προσωπική παρουσία, ἡ ὁποία ὑφίσταται ἐκτός τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας, ἀποτελεῖ τήν ἐλεύ-

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

θηρη αίτια και αρχή τῶν πάντων. Ὁ κόσμος και ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος τόν ἀνακεφαλαιώνει και τόν ἐκπροσωπεῖ, εἶναι ποῖημα και γεγονός ἐλευθερίας και ὄχι ἀνάγκης. Θά μπορούσε κανείς νά διαπιστώσει ὅτι ἡ χριστιανική σκέψη κάνει ἤδη βήματα πρὸς τὴ συγκρότηση μιᾶς θεολογίας τοῦ κάλλους. Ἡ θεώρηση αὐτὴ ξεκινᾶ μέ τούς Ἀλεξανδρινούς θεολόγους, τόν Κλήμεντα και τόν Ὠριγένη, και κατόπιν ἀκολουθοῦν οἱ Καππαδόκες, ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς και ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, καθώς και ἡ μεγάλη ὑμνολογική και λειτουργική ποίηση και, ἀσφαλῶς, ἡ τέχνη τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὡστόσο, ἡ χριστιανική θεώρηση τοῦ κάλλους δέν ἀποτελεῖ ἕνα δάνειο ἢ μιάν ἀπλή μεταγραφή τῆς ἀρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά ἔχει βαθιές ρίζες στὴν ἴδια τὴ βιβλικὴ σκέψη, τὴν ὁποία και διερμηνεύει και γόνιμα ἐπικαιροποιεῖ στό πλαίσιο ἑνός δημιουργικοῦ διαλόγου τῆς Ἐκκλησίας μέ τόν πολιτισμό και τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς.

Ἡ βιβλικὴ θεώρηση τῆς *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος* δημιουργίας δέν εἶναι καθόλου ἄσχετη μέ τὴν ἀλήθεια γιὰ τό εἶναι τοῦ κόσμου και τοῦ ἀνθρώπου. Τό γεγονός ὅτι ὁ κόσμος εἶναι κτιστός και ὄχι αἰώνιος σημαίνει ὅτι δέν εἶναι δεδομένος ὄντολογικά. Ἡ ὑπαρξὴ του εἶναι προϊόν ἐλευθερίας πού ἀνάγεται σέ μιάν ὄντολογία ὑπερβατική τοῦ κτιστοῦ, στόν ἄκτιστο και προσωπικό Θεό πού θέλησε ἐλεύθερα τὴ δημιουργία. Ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων ἀναφέρεται ἐκτός τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος θά μπορούσε νά μὴν ὑπάρχει. Τό ὅτι ὑφίσταται σημαίνει δωρεά και χάρισμα. Ὁ κόσμος δέν ὑφίσταται κατ' ἀνάγκην, ἀλλά συνιστᾶ γεγονός ἐλευθερίας. Τό ὅτι τὰ ὄντα δέν εἶναι αὐθύπαρκα και ὅτι ἔχουν ἀρχὴ σημαίνει ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς ὑπαρξῆς τους δέν εἶναι πλήρης δίχως τὴν ἀδιάκοπη σχέση τους μέ τὴν ἄκτιστη αἰτία τους, ἐπειδὴ προέρχονται ἐκ τοῦ μηδενός.

Στὴ βιβλικὴ ἀφήγηση τῆς Γένεσης, ὁ κόσμος εἶναι ἔργο τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ ἀπολύτου μηδενός. Συνάμα, ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ εἶναι *καλά λίαν*. Ἡ σημασία αὐτὴ τοῦ καλοῦ και τοῦ κάλλους τῆς δημιουργίας προέρχεται ἀκριβῶς ἀπό τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Θεός δέν δημιουργεῖ τίποτε κακό. Τό κακό δέν ἔχει ὑπαρξή, εἶναι τό μὴ ὄν. «Και εἶδεν ὁ Θεός ὅτι καλόν...». Ὁ Θεός δημιουργεῖ

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

βλέποντας τό τέλος καί τήν πληρότητα τῶν ὄντων σέ μιά δυναμική κίνηση πορείας καί ἐξέλιξης. Ἡ διαρκῆς καί ἀδιάπτωτη σχέση τῶν ὄντων μέ τήν πηγή τῆς ὑπαρξης καί ζωῆς τους ἀποτελεῖ τό τελικό νόημα τοῦ κόσμου. Σέ μιά τέτοια ἀντίληψη, τό κάλλος τῶν ὄντων, ἐάν ὑπάρχει, ἀνάγεται εἴτε στόν Θεό εἴτε στό μή ὄν. Ἄν τό κάλλος ἔχει κάποια σημασία γιά τά ὄντα, τότε ὀδηγούμαστε ἤ στόν Θεό ἤ στό μηδέν. Ἀσφαλῶς καί ὁ Πλάτων καί οἱ νεοπλατωνικοί κινήθηκαν πρὸς τό θεῖο, τό ὁποῖο, ὅμως, ὡς κοσμολογική ἀρχή, ὑπῆρχε ἐγκλωβισμένο στίς κοσμικές διαστάσεις. Οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, προσλαμβάνοντας τήν ἀρχαιοελληνική ἐρωτηματοθεσία γιά τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο, δέν ἀρνήθηκαν τό κάλλος τοῦ κόσμου, καθὼς γι' αὐτούς ἡ τάξη, ἡ ἀρμονία καί τό κάλλος ἀναφέρονται σέ μιά ἀκτιστή ὑπαρξη πού εἶναι ἐκτός τοῦ κόσμου. Πρόκειται γιά μιά βιβλική διόρθωση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς κοσμολογίας ἢ ὄντολογίας. Σιγά-σιγά ἡ χριστιανική παράδοση προσλαμβάνει ὅλα τά θεμελιώδη ἐρωτήματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης καί τά μεταμορφώνει καινοτόμα σέ μιά νέα ὄντολογία. Ἡ ὄντολογία αὐτή συγκροτεῖται ἀπό τή διάκριση μεταξύ κτιστοῦ καί ἀκτίστου, βάσει τῆς ὁποίας ὁ Θεός ἐλεύθερα προβαίνει στή δημιουργία καί ἡ ἴδια ἡ δημιουργία εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐλεύθερης θέλησης τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὑπαρξη τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι προῖόν ἀνάγκης ἀλλά ἐλευθερίας. Ἡ θεολογία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται στό γεγονός ὅτι ὁ Θεός εἶναι τό ἀπόλυτον κάλλος καί ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, τό ὁποῖον προσφέρεται στόν ἄνθρωπο.

Ἀλλά τί σημαίνει ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ τοῦ εἶδους γιά τά κτιστά ὄντα καί κυρίως γιά τόν ἄνθρωπο; Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται *κατ' εἰκόνα* τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ περί ἀνθρώπου βιβλική καί πατερική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας φωτίζεται ἀπό τό περί Ἁγίας Τριάδος δόγμα της. Ὁ κτιστός ἄνθρωπος *εἰκονίζει* τόν ἀκτιστό Θεό ὄχι στά γνωρίσματα τῆς φύσης του, στή βιολογική του ὑπόσταση, ἀλλά στό γεγονός ὅτι ὑπάρχει ὡς μοναδική, ἀνόμοια καί ἀνεπανάληπτη προσωπική ὑπαρξη. Τό *κατ' εἰκόνα* Θεοῦ στόν ἄνθρωπο δέν ἐντοπίζεται στίς δυνατότητες τῆς φυσικῆς ἀτομικότητας, ὅπως ἡ νόηση, τά

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

συναισθήματα, ή ψυχολογική αυτοσυνειδησία κ.λπ. αλλά στη δυνατότητα του ανθρώπου νά είναι πρόσωπο, συγκεφαλαιώνοντας όλόκληρη τήν ανθρώπινη φύση και δι' αὐτῆς τόν κόσμο όλόκληρο. Κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο ὑποστασιάζει, διακρατεῖ καί ἐκφράζει μέ ἰδιαίτερο τρόπο τήν κοινή ἀνθρώπινη φύση. Τό ὅτι εἴμαστε πρόσωπα δέν ὀφείλεται ἀπλῶς στη λογική μας φύση, ἀλλά στόν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς μας, πού εἶναι ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀγάπη, δηλαδή ἡ προσωπική ἐτερότητα. Διά τοῦ ἐνοῦσιου προσώπου καί ὄχι διά τῆς ἀπρόσωπης φύσεώς μας μπορούμε νά σχετιστοῦμε μέ τόν προσωπικό Θεό. Τό πρόσωπο ὡς ὑπέρτατη κατηγορία τῆς ὑπαρξῆς μπορεῖ νά ὑπερβαίνει τήν ἀναγκαιότητα καί τούς προκαθορισμούς τῆς κτιστῆς φύσεώς του καί νά ἀνταποκρίνεται ἐλεύθερα στήν κλήση τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀγάπης τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ. Τό κατ' εἰκόνα, ἐν τέλει, ἀναφέρεται στήν *προσωπική ἐτερότητα*, στόν κοινό τρόπο ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καί τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐξάλλου, ἡ ψυχοσωματική ὄντοτητα τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι «τυχαῖο ἀτύχημα», ἀλλά ἐντάσσεται ἀκριβῶς στό ἐπίκεντρο τοῦ σκοποῦ όλόκληρης τῆς κτίσεως. Π' αὐτό καί ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται τελευταῖος ὡς ὁ μικρόκοσμος πού συγκεφαλαιώνει στήν ὑπαρξή του τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Ἐφόσον τό ἀνθρώπινο σῶμα προέρχεται ἀπό τή σύσταση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, όλόκληρη ἡ κτίση πορεύεται πρὸς τήν αἰωνιότητα ἢ πρὸς τόν ἀφανισμό της μέσω τοῦ ἀνθρώπου. Μιά τέτοια ὀργανική συσχέτιση ἀνθρώπου καί κόσμου στήν πατερική θεολογία δέν ὑπόκειται σέ καμία μανιχαϊστική δυαρχία καί ἀντίθεση μεταξύ ὕλης καί πνεύματος, φύσεως καί «πνευματικοῦ» ἀνθρώπου. Τόσο ἡ φύση τοῦ κόσμου ὅσο καί ἡ σύσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κτιστές. Μονάχα ὁ ἄνθρωπος ἀπό ὅλα τά ἄλλα αἰσθητά ὄντα, ὡς σῶμα καί ψυχή, μπορεῖ νά κοινωνήσῃ ἐλεύθερα μέ τή θεία ζωή, ἀνυψώνοντας καί ἀπομακρύνοντας ἔτσι καί τό σῶμα του καί κατ' ἀναλογίαν όλόκληρη τήν αἰσθητή κτίση ἀπό τήν τρεπτότητα καί τή φθορά τοῦ θανάτου. Ἡ κτίση ἐξαρτᾶται ἐξ όλοκλήρου ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν, ἐφόσον ἀφενός μετέχει σέ ὅλα τά ὄντα, αἰσθητά καί νοητά, καί, ἀφετέρου, ἐπικοινωνεῖ μέ τόν Θεό, ἔχει στόχο τήν ἐνοποίηση καί προσαγωγή ὄλων τῶν κτισμάτων στόν δημι-

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

ουργό: «Νά γίνει ἄλλος ἄγγελος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, προσάγοντας διὰ τοῦ ἑαυτοῦ του στὸν Θεό κάθε εἶδος κτίσεως, ἀφοῦ μετέχει σέ ὅλα τὰ ὄντα καὶ στὸν ὑπεράνω τῶν ὄντων, ὥστε τὸ κατ' εἰκόνα νά πραγματοποιηθεῖ ἐπακριβῶς» (Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Ἀντιρρητικός* 7, 36). Ἡ στενότερη σχέση κόσμου καὶ ἀνθρώπου ἀναδιατάσσεται μὲ τὸ παράδοξο γεγονός τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἰσέρχεται στήν Ἱστορία καὶ προσλαμβάνει τὰ ὄντα στήν ἀνθρώπινη φύση του. Ὁ Θεός πού γίνεται ἄνθρωπος προσλαμβάνει καὶ μεταμορφώνει τὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία στὸ συλλογικὸ σῶμα του πού εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Ὁ Χριστός ὡς Θεάνθρωπος καὶ νέος Ἀδάμ ἀποβαίνει ἡ συλλογικὴ προσωπικότητα, ἡ ὁποία ἐνσωματώνει τοὺς πάντες καὶ τὰ πάντα, διαμορφώνοντας μιὰ νέα καὶ ριζικὴ ὄντολογία τοῦ κάλλους, πέρα ἀπὸ τὴ φθορά καὶ τὸν θάνατο τῶν κτιστῶν. Ὁ σκοπὸς τῆς παιδείας τοῦ κάλλους, αὐτὸ πού ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὀνομάζει *φιλοκαλικὸ ἦθος* καὶ *ἀσκητικὸ κατόρθωμα*, εἶναι ἡ συγκρότηση τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἔχει τὴ δυνατότητα νά βλέπει τὸ κάλλος στήν κτίση, μπορεῖ νά τὸ ἀναδειξοῦ μὲ τὴ δημιουργικότητα, μὲ τὸν σεβασμὸ καὶ μὲ τὴν αἰσθητικὴ καλλιέργεια τῆ δικῆ του καὶ τοῦ κόσμου. Τὸ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι καλὸς καὶ μπορεῖ νά γίνει ὁ τόπος τῆς ἐμφάνειας ἢ τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ, τοῦτο μόνο διὰ τοῦ ἀνθρώπου γνωρίζεται καὶ πιστοποιεῖται. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀνθρωπολογικὸ μαξιμαλισμὸ, ἀλλὰ σημαίνει τὴν κρίσιμη θέση καὶ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῆς κτίσεως καὶ τῆς ἱστορίας.

Ὁλόκληρη ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου λαμπρύνεται καὶ καθίσταται διορατικὴ τῆς δόξας καὶ τοῦ κάλλους τοῦ Θεοῦ. «Ἐν τῷ φωτὶ σου ὀψόμεθα φῶς» (*Ψαλμ.* 35,10). Ὄταν ἡ θεολογικὴ σκέψη εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τότε ἡ ζωὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γίνεται διάφανη στὸ θεῖο φῶς καὶ ὁ ἄνθρωπος μεταμορφώνεται ὑπαρξιακά σέ «λειτουργικὸ ὄν». Ἡ πατερικὴ σκέψη ὑπῆρξε ὄντως μιὰ *δοξολογία τοῦ θεοῦ κάλλους*, τῆς δόξας καὶ τοῦ φωτός τῆς Ἁγίας Τριάδος. Στὴν ἐποπτικὴ αὐτὴ δοξολογία, τὸ ὄργανο τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ δὲν εἶναι ἀπευθείας καὶ ἀυτονομημένα ὁ νοῦς ἢ ἡ σκέψη, ἀλλὰ ἡ καρδιά μὲ τὴ βιβλικὴ καὶ ἡσυχαστικὴ ἔννοια, ἀγκαλιάζον-

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

τας και ένοποιώντας έτσι όλες τις δυνατότητες του ανθρώπου, τις οποίες μεταμορφώνει «κατ' εικόνα Θεού». Στο «μυστήριο» τής γνώσης του Θεού υπάρχει πάντοτε ή αποφατική ως μετα-εννοιολογική διάσταση, ή μυστηριακή περιχώρηση κτιστού και άκτιστου στό σώμα του Άναστάσιου. Έδω ή γνώση λειτουργεί ως μέθεξη και σχέση, όχι ως κατοχή αλλά ως ανοικτότητα, ως δοξολογική έκπληξη τής ύπαρξης μπροστά στο μυστήριο του Θεού και του ανθρώπου. Γι' αυτό και ο λειτουργικός λόγος τής Έκκλησίας εκφράζεται ποιητικά και εικαστικά, είναι γεμάτος εικόνες, αποφθέγματα και σύμβολα. Η λειτουργική γλώσσα γίνεται ιχνηλασία, μύηση και σπουδή στη γλώσσα του άρρητου, λόγος, εικόνα και σιωπή μαζί. Κατά την έν Χριστώ κάθοδο του Αγίου Πνεύματος, «σιγησάτω πάσα σάρξ βροτεία». Άλλοτε πρόκειται για μία αποφατική ασυνέχεια του θεολογικού λόγου, πού γίνεται ποίηση και δοξολογία και άλλοτε για μία σπειροειδή ανέλιξη, σαν μία μουσική και λειτουργική σύνθεση, κυκλική και ανερχόμενη για να εκφράσει τό θάμβος και τή σιωπή του ανθρώπου ένώπιον του μυστηρίου.

Έφόνσον ή Ευχαριστία προκρίνεται στη λειτουργική έκφραση και ζωή τής Έκκλησίας, αυτή προσδιορίζει και τήν ανθρωπολογία της. Κατά τους Πατέρες τής Έκκλησίας ο άνθρωπος είναι λειτουργικό όν, δηλαδή ή ύπαρξή του είναι βαθύτατα «εύχαριστιακή» και δοξολογική έναντι του Θεού. Η δοξολογική αυτή στάση του ανθρώπου αποκαλύπτει, αφενός, τό κάλλος του Θεού, μύστης και προσκυνητής του οποίου γίνεται ο άνθρωπος και, αφετέρου, τή θεολογία του κάλλους. Η θεολογία, όπως τήν ζει και τήν εκφράζει ή Όρθόδοξη Παράδοση είναι απαραίτητως άχώριστη από τήν ωραιότητα. Στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε μέ μία ποιητική θεολογία, πού είναι ή μόνη κατάλληλη να προσεγγίσει και να εκφράσει τό κάλλος του Θεού. Πρόκειται για μίαν άληθινή διαπροσωπική ποίηση. Ο άνθρωπος για να εκφράσει τήν άλήθεια του Θεού, του κόσμου και του ανθρώπου βυθίζεται στα έγκατα τής ύπαρξης και μετέχει στη δόξα και στο φώς του Θεού. Έν τέλει, ο μυστικισμός τής Λειτουργίας, πού είναι έμποτισμένη από τή θεολογική σκέψη των Πατέρων τής Έκκλησίας, είναι λουμένος από τό κάλλος του Θεού. Γι' αυτό

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

καί ἔχει τή δυνατότητα νά ἀναδεικνύει ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι καί τόν κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἄνθρωπο ἐπίσης δημιουργό, καλλιτέχνη καί ποιητή. Ἡ θεολογία αὐτή τῆς ἐκπληξης ἐνώπιον τοῦ θείου κάλλους ἀποτελεῖ, ἐν τέλει, τήν οὐσία τοῦ κτιστοῦ, τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νά ἐκφράσει καί νά ἐρμηνεύσει «ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Τό τελευταῖο αὐτό στοιχεῖο φανερώνει καί τόν βαθύτατα κοινωνικό καί ἀναφορικό χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας ὡς σχέσης ζωῆς καί ἀλληλεγγύης τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν συνάνθρωπο ὡς ἀδελφό καί μέ τήν κτίση ὁλόκληρη.

Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ὄψη τοῦ Θεοῦ, στήν ὁποία ἀναπαύεται τό Ἅγιο Πνεῦμα καί μᾶς ἀποκαλύπτει τήν ἀπόλυτη ὠραιότητα. Τό θεανθρώπινο κάλλος τοῦ Χριστοῦ καμιά τέχνη δέν μπορεῖ ποτέ νά τό ἀποδώσει ὁλόκληρο, μόνη ἡ εἰκόνα μπορεῖ νά τό ὑπομνηματίσει καί νά τό φωτίσει ἀποφατικά καί παραπεμπτικά. Ὁ κόσμος δέν ὑπάρχει παρά γιατί εἶναι ἀγαπημένος καί ἡ ὑπαρξή του μαρτυρεῖ τόν Πατέρα. «οὕτως γάρ ἠγάπησεν ὁ Θεός τόν κόσμον» (Ἰω. 3,16). Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἀκτινοβολεῖ τό κάλλος του πρός τά ἔξω καί καλεῖ τά ὄντα νά συμμετάσχουν στήν ὄντως ζωή, πέρα ἀπό τή φθορά καί τόν θάνατο. Στήν ἰωάννεια ρήση «ὁ Θεός ἀγάπη ἐστί» ἀντιστοιχεῖ γιά τόν ἄνθρωπο τό «ἀγαπῶ ἄρα ὑπάρχω». Στούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἡ θεία ὠραιότητα εἶναι μιᾶ θεμελιώδης κατηγορία, βιβλική καί θεολογική, προσωποποιημένη ἐν Χριστῷ. Ἐρμηνεύοντας τή βιβλική αὐτή προοπτική, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας χαράσσουν τίς βάσεις μιᾶς *διορατικῆς θεολογίας* τῆς ὠραιότητας. Κατά τόν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη ἡ ὠραιότητα εἶναι ἓνα ἀπό τά ὀνόματα τοῦ Θεοῦ καί ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιουργημένος κατά τό αἰώνιο πρότυπο, τό ἀρχέτυπο τῆς Ὄραιότητος, γι' αὐτό καί συμμετέχει στήν ὠραιότητα τοῦ Θεοῦ. «Τοῦτο τἀγαθόν ὑμνεῖται πρός τῶν ἱερῶν θεολόγων καί ὡς καλόν καί ὡς κάλλος καί ὡς ἀγάπη καί ὡς ἀγαπητὸν καί ὅσαι ἄλλαι εὐπρεπεῖς εἰσι τῆς καλλοποιοῦ καί κεχαριτωμένης ὠραιότητος θεωνυμῖαι... Ταῦτα γάρ ἐπὶ μὲν τῶν ὄντων ἀπάντων εἰς μετοχὰς καί μετέχοντα διαιροῦντες καλὸν μὲν εἶναι λέγομεν τὸ κάλλους μετέχον, κάλλος δὲ τὴν μετοχὴν τῆς καλλοποιοῦ τῶν ὄλων καλῶν αἰτίας» (PG 3, 701CD). Ὁ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

άνθρωπος βλέπει τήν ωραιότητα τοῦ ἀόρατου Θεοῦ διαμέσου τῆς ἀνθρώπινης ὄψεως τοῦ Χριστοῦ καί γίνεται ἐραστής τοῦ θείου κάλλους. Οἱ θεοφάνειες τῶν προφητῶν, ἡ Μεταμόρφωση στό Θαβώρ, ἡ ἐμπειρία τοῦ πρωτομάρτυρα Στέφανου, ἡ ἐμπειρία τῶν ἁγίων ἀποτελοῦν μιά χριστοκεντρική θέα τοῦ ἀκτίστου κάλλους τοῦ Θεοῦ. Τήν ἀποκαλυπτική καί θεατική αὐτή ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας μεταφέρει καί ἐκφράζει ἡ γλώσσα τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφίας. Ἡ εἰκόνα ἀναπαριστᾷ τό πρόσωπο πού ἔγινε μέχρι τό σῶμα του «ναός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», γίνεται τόπος τῶν θείων ἐνεργειῶν καί κοσμεῖ αὐτό πού ἡ ὑμνολογία τῆς Ἐκκλησίας ὀνομάζει *ἀνέκφραστες ἀστραπές* τῆς θείας ωραιότητας. Πρόκειται τελικά γιά θεολογία ποιητική καί εἰκαστική πού εἶναι ἐνταυτῶ ἐρμηνευτική. Μιά ἐρμηνευτική πού πραγματώνεται ἀπό τό Ἅγιο Πνεῦμα διαμέσου ὅλης τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Ὡστόσο, τό κάλλος δέν εἶναι μιά αἴσθηση ἢ μιά ἰδέα, ἀλλά ἓνα πρόσωπο, τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Δέν ὑπάρχει τίποτε πιό ωραῖο καί τέλειο ἀπό τόν Χριστό, ἀναφωνεῖ ὁ Ντοστογιέφσκι. «Δέν ὑπάρχει στόν κόσμον παρά μόνο ἓνα θετικά ωραῖο πρόσωπο, ὁ Χριστός, σέ τρόπο πού ἡ ἐμφάνισή του αὐτοῦ τοῦ ἄπειρα ὁμορφου προσώπου εἶναι ἓνα θαῦμα καθεαυτοῦ. Ὅλο τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο ἔχει αὐτό τό νόημα: Βλέπει ὅλο τό θαῦμα μόνο στήν ἐνσάρκωση, μόνο στή φανέρωση τοῦ ωραίου». Δέν πρόκειται ἀκόμη γιά κάποια αἰσθητική θεωρία τῆς ωραιότητας ἀλλά γιά προσωπική μετοχή καί μέθεξη σέ αὐτή τήν ωραιότητα ὡς ἐνεργητική ἐνσωμάτωση στήν ωραιότητα τοῦ Χριστοῦ πού μεταμορφώνει. Ὁ Χριστός μέ τήν ἐνανθρώπησή του, δηλαδή μέ τόν Σταυρό καί τήν Ἀνάστασή του ἀποκαλύπτει τήν Τριαδική ωραιότητα. «Ὁ ἐμὸς ἔρως ἐσταύρωται», λέγει ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας καί ὁ ἅγιος Μάξιμος βλέπει στόν Χριστό τή σταυρωμένη καί ἔμπονη κρίση κάθε εἰκόνας αὐτοῦ τοῦ κόσμου, τό Ἀρχέτυπο κάθε μορφῆς. Δέν πρόκειται γιά μιά ὑπερήφανη καί νοερή μεταφυσική τελειότητα, ἀλλά γιά τήν ἀναστημένη ὁμορφιά πού ἀποκαλύφθηκε μέ τήν ἠθελημένη καί ἐκούσια κένωση τοῦ Χριστοῦ ἀπό τή θεϊκή του παντοδυναμία «ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Ἡ ἀπόλυτη ἀσχήμια τοῦ θανάτου, ὅπως σχολιάζεται ἀπό τόν Ντοστογιέφσκι μέ ἀφορμή

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

τό έργο του Holbein του Νεότερου για τόν νεκρό Χριστό, υπερβαίνεται μέ τόν άναστημένο Χριστό πού ώς φώς διαπερνά τά σκοτάδια του Άδη, σύμφωνα μέ τήν όρθόδοξη εικόνα της Άναστάσεως. Κατά τόν Ντοστογιέφσκι, «ή ανθρωπότητα δέν έχει ανάγκη για νά ζήσει από έπιστήμη καί ψωμιά, αλλά μόνη ή ώραιότητα της είναι απαραίτητη, γιατί χωρίς τήν ώραιότητα δέν θά έχει πιά τίποτε νά κάνει σ' αυτόν τόν κόσμο!» Εκεί είναι όλο τό μυστικό, όλη ή ιστορία είναι εκεί». Όταν ό Ντοστογιέφσκι αποφαίνεται ότι «ή όμορφιά θά σώσει τόν κόσμο», άμέσως έρωτᾶ «ποιά όμορφιά;». Οί ρίζες αυτής της όμορφιάς είναι εκτός του κόσμου, έρχονται από άλλο. Γιατί ή όμορφιά στον κόσμο, ένόσω διαρκεί ή ιστορία, τό κακό, ό πόνος καί ό θάνατος των όντων, είναι ένα αίνιγμα. Η διαφορούμενη όψη της μοιάζει νά διχοτομεί τήν ύπαρξη, άλλοτε θέλγει καί γοητεύει καί, άλλοτε, καταστρέφει λυσσαλέα. Άλλοτε εμφανίζεται νά έχει μέσα της μιá σωστική δύναμη καί άλλοτε είναι άμφίβολη όμορφιά, πού κινδυνεύει νά αφανιστεί καί νά εκπέσει δαιμονικά, γι' αυτό έχει επίσης ανάγκη νά σωθει καί νά προστατευθει.

Άν ό Χριστός είναι τό κάλλος έν προσώπω, τό Άγιο Πνεύμα, τό όποιο πληροί τήν ανθρωπότητά του, είναι ή *θεωρημένη* Βασιλεία της Ωραιότητας. Ός φορέας καί δοτήρας του Τριαδικου κάλλους προς τά έξω, τό τρίτο πρόσωπο της Άγίας Τριάδος αποκαλύπτεται ως Πνεύμα της Ωραιότητας κατ' έξοχήν. Τό Άγιο Πνεύμα είναι ή άμεση κατάκτηση της Ωραιότητας, γιατί μεταδίδει τή λάμψη της αγιότητας. Στη θεολογία της Όρθόδοξης Έκκλησίας, όπως τήν εξέφρασε ό άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, τό Άγιο Πνεύμα εκφράζει τόν δυναμισμό των άκτίστων ενεργειών ως ένδοτριαδική *περιχώρηση* της θείας ζωής, ως αγαπητική ένότητα μέσα στην προσωπική έτερότητα, ως κάλλος του Θεου. Στη θεολογία καί στην τέχνη της εικονογραφίας τό Πνεύμα της Ωραιότητας είναι ένα ποίημα χωρίς λόγους. Σέ σχέση μέ τόν Λόγο, τό ευαγγέλιο του Άγιου Πνεύματος είναι όπτικό, θεωρητικό. Σέ μιá τέτοια προοπτική ή Θεοτόκος, ως αρχέτυπο της γυναίκας, χαριτώνεται από τό Άγιο Πνεύμα, για νά σαρκώσει μέσα στην κτίση καί στην ιστορία τόν Θεάνθρωπο Χριστό. Στίς αποκαλύψεις του τό Πνεύμα είναι ό δάκτυλος του

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

Θεού, ο οποίος σχεδιάζει τήν εικόνα του ὄντος μέ τό ἄκτιστο φῶς. Στήν εἴσοδο τῆς ἀνέκφραστης Σοφίας τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο, πού εἶναι ὁ Υἱός τοῦ Πατρός, τό Ἅγιο Πνεῦμα παρακινεῖ νά θεωρήσουμε τήν Ὁραιότητα τῆς αἰσθήσεως καί τήν οἰκοδομεῖ σέ κοσμικό ναό τῆς Δόξας. Τό Ἅγιο Πνεῦμα μιᾶ μέσα στήν ὠραιότητα, ὅπως ἔχει μιλήσει στούς προφήτες. Συνεπῶς, ἡ ρήση τοῦ Ντοστογιέφσκι γιά τή σωτηρία μέσω τῆς ὁμορφιάς, δέν συνιστᾶ μιᾶ αὐτόνομη καί αἰσθητικά ἄσπογη ἀρχή τῆς τέχνης, ἀλλά ἀποτελεῖ ἕναν ὑπαρξιακό καί θεολογικό τόπο: Τό Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι μιᾶ ἄμεση ἀντίληψη τῆς ὠραιότητας, ἡ προφητική συνείδηση τῆς ὑπαρκτικῆς ἁρμονίας, δηλαδή, τῆς ἔμπρακτης ἀγάπης καί τῆς κοινωνίας μέ τόν Χριστό. Μέσα στό Πνεῦμα ὁ ἄνθρωπος ξαναβρίσκει τήν ἄμεση αὐτογνωσία τῆς ὠραιότητας. Πά τόν Ντοστογιέφσκι, ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ γεμάτη ἀπό Πνεῦμα, ἀφοῦ ἔχει θεωθεῖ, εἶναι ἡ ἀπόλυτα καί θετικά ὠραία εικόνα.

Ἡ *θεωρητική* τέχνη τοποθετεῖται στό κέντρο τῆς κοσμολογίας τῶν Πατέρων: ἡ θέα τῶν ἀρχετύπων λόγων, τῶν σκέψεων τοῦ Θεοῦ στά ὄντα καί στά πράγματα, δημιουργεῖ μιᾶ μεγαλοπρεπή ὀπτική θεολογία. Κατά τόν ἅγιο Μάξιμο τόν Ὁμολογητή, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀρχικῆς ὠραιότητας στό τέλει Κάλλος προκύπτει στό τέλος, στά ἔσχατα τῆς ἱστορίας, καί λαμβάνει τό ὄνομα τῆς Βασιλείας. Ἡ ἀλήθεια τῶν ὄντων δέν βρίσκεται στήν ἀρχή τους, σέ αὐτό πού ἦταν ἀλλά σέ αὐτό πού *θά εἶναι*. Ὁ θεολόγος, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ εἰκονογράφος, εἶναι ὁ θεατής καί προφήτης αὐτῆς τῆς ἐσχατολογικῆς ὀλοκλήρωσης τῆς δημιουργίας. Ἡ φυσική ὠραιότητα δέν ἀπεμπολεῖται οὔτε ἀσφαλῶς ἀπορρίπτεται στήν ὀρθόδοξη παράδοση. Μολονότι ἐκλαμβάνεται ὡς πραγματική, ἐντούτοις θεωρεῖται εὐθραυστη. Τό κάλλος τοῦ κόσμου δέν εἶναι ἀπλῶς καί μόνο ἕνα κάλλος «αἰσθητικό», δηλαδή ὑποκειμενική ἐντύπωση πού τήν προκαλεῖ ἡ τέρψη τῶν ἀτομικῶν αἰσθήσεων. Πρόκειται μᾶλλον γιά τή φανέρωση μιᾶς προσωπικῆς ἐξωκοσμικῆς ἐνέργειας, γιά τόν λόγο μιᾶς προσωπικῆς μοναδικότητας, πού προϋποθέτει καί φανερώνει στόν ἄνθρωπο μιᾶ προσωπική δημιουργική παρουσία. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄλλος *μικρόκοσμος* καλεῖται νά ἐκφράσει καί νά καλλιεργήσει αἰσθητικά τό

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

φυσικό κάλλος τῆς κτίσεως. Ἡ φύση ἀναμένει στενάζοντας νά σωθεῖ ἡ ωραιότητά της μέ τόν ἄνθρωπο πού γίνεται ἅγιος. Ἐνα παρόμοιο ἔργο εἶναι ἐσχατολογικό, εἶναι τέχνη πού συγγενεύει μέ τήν ἀποκαλυπτική θεά τῶν ἐσχάτων πραγμάτων, μέ τήν ἀστραπιαία θεά τῆς εἰκόνας.

Ὁ ἀληθινός κόσμος εἶναι ὁ μεταμορφωμένος κόσμος πού ξαναβρίσκει τήν πρωταρχική του διαφάνεια γύρω ἀπό διαφανεῖς ἀνθρώπους σέ σχέση μέ τόν Θεό καί κυρίως γύρω ἀπό τόν Θεάνθρωπο Χριστό. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἀλλά καί ἡ καλλιτεχνική ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων ἐξέφρασαν τήν ἴδια μέ τόν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ πνευματικότητα τοῦ ΙΔ' αἰ. Στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε μιά *λειτουργική ἐσχατολογία*, ὅπου ἡ μέλλουσα ζωή ἀναμιγνύεται μέ τήν παρούσα, ὁ ἥλιος τῆς δόξας καί ὁ ἄρτος τῶν ἀγγέλων συγκαταβαίνει στούς ἀνθρώπους, ὁ Θεός ὡς ἀληθινός ἐραστής δημιουργεῖ τό σύμπαν καί τήν ωραιότητα, ἐνσαρκώνεται καί πεθαίνει ἀπό ἀγάπη, Θεός ἐν μέσῳ θεῶν, *ωραῖος ωραίου κορυφαῖος χοροῦ*, ἔλκει στόν ἑαυτό του ὅλα τά δημιουργήματα, πού σχηματίζουν ἕνα στέμμα γύρω ἀπό τήν ὑπέρτατη ωραιότητα (Νικολάου Καβάσιλα, *Ἐν Χριστῷ ζωή* SC 355, IV, 104). Στή ρωμαλέα ἔκφραση τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων τό φῶς τοῦ Χριστοῦ δοξάζει τά σώματα τῶν ἁγίων, ἀντανακλώντας τή θεϊκή ωραιότητα πρὸς σύμπασα τή δημιουργία. Τό νόημα τῆς μεταμόρφωσης τοῦ σώματος ἀποκαλύπτει τήν πρόσληψη καί μεταμόρφωση τῆς κτιστῆς δημιουργίας, φανερώνει τίς πολιτισμικές διαστάσεις τοῦ μυστηριακοῦ καί ἡσυχαστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἐν τέλει, πρόκειται γιά τήν πολύ συγκεκριμένη κοινωνία τῆς κτιστῆς φύσεως ὀλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν ἄκτιστη τῶν θείων ἐνεργειῶν. Εἶναι τό μυστήριον τῆς ὀγδόης ἡμέρας, ἡ ὁποία ἐγκαινιάζεται στά μυστήρια καί κατά πρόληψη ἀντανακλάται στήν ἐμπειρία τῶν ἁγίων.

Ὡστόσο, ἡ δοξαστική αὐτή μεταμόρφωση τοῦ κτιστοῦ εἶναι τό περιεχόμενο τῆς προσωπικῆς συνάντησης μέ τόν Ἐσταυρωμένο καί Ἀναστάντα. Ὁ ἐν Χριστῷ κόσμος εἶναι ναός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού σημαίνει μεταμόρφωση τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καί, συνεπῶς, ὀλόκληρης τῆς δημιουργίας διά τοῦ θείου Προσώπου, τό ὁποῖο στήν πληρότητά του δίχως ὅρια ἐνσω-

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

ματώνει «ένυποστάτως» ὅλη τήν ἀνθρωπότητα, μέχρι τά ἀπώτατα βάθη τῆς «ύλης». Ἔτσι, ἡ ὕλη, αὐτό τό συμπυκνωμένο κτιστό φῶς, ξαναγίνεται διαφανές στό ἄκτιστο Φῶς. Εἶναι τό «σῶμα πνευματικόν» τοῦ Ἀνασάντος πού περιλαμβάνει εὐχαριστιακά τούς λόγους τῶν ὄντων καί τῶν πραγμάτων. Ἡ μετοχή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπό τόν ἀνθρωπο καί κατ' ἐπέκταση ἀπό τήν κτίση εἶναι ἕνα ἀσκητικό κατόρθωμα. Πρόκειται γιά μιά ἐσχατολογική ἀντινομία ὅπου ἐγγράφεται ὁ Σταυρός. Ἀπό τό ἕνα μέρος, ἡ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς καί τῆς δημιουργίας ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, ἡ συνεχῆς δημιουργική προσπάθεια νά γίνει ὁ πολιτισμός εἰκόνα τῆς Βασιλείας. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ θυσιαστική ἄσκηση τοῦ μοναχοῦ καί τοῦ μάρτυρα, πού ἀρνεῖται ὁποιαδήποτε διαμεσολάβηση καί διά τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐνοποιεῖ τόν οὐρανό μέ τή γῆ. Στό κέντρο τοῦ Σταυροῦ τίθεται μιά χαρισματική θεωρία, ἡ ὁποία ἐπιδαψιλεύει στήν κτίση ζωή, δικαιοσύνη καί ὁμορφιά. Πρόκειται γιά μιά θεωρία ὄχι ἐναντία στόν κόσμο, ἀλλά διαμέσου τοῦ κόσμου, γιά τή μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Τή θεώρηση αὐτή κατά τήν ὁποία ὁ ἅγιος ἀκτινοβολεῖ ἀπό τή θεία ὠραιότητα, ἡ ὀρθόδοξη ἀσκητική παράδοση ὀνόμασε *φιλοκαλία* ὡς ἀγάπη τοῦ ὠραίου. Ὁ ἀνθρωπος γίνεται ποιητής τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται γιά μιά ἔξοδο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος πρὸς τόν κόσμο καί τόν πολιτισμό, γιά τήν ἐφαρμογή στήν πράξη τῆς εὐχαριστίας μετά τήν εὐχαριστία, γιά ἕναν γόνιμο διάλογο μέ τόν κόσμο μέ σκοπό τήν πρόσληψη καί μεταμόρφωση τῆς ζωῆς ὁλόκληρης τῆς δημιουργίας.

Καθώς ἔλεγε ὁ Παῦλος Εὐδοκίμωφ, ἡ ἐποχή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας προσδιορίζεται ἀπό τή μαζική ψυχολογία, λιγότερο ἀπό ἕνα συνειδητό ἀντιθεϊσμό, ὅπως τόν περιέγραψε ὁ Ντοστογιέφκι, καί περισσότερο ἀπό ἕναν μαζοποιημένο ἀθεϊσμό πού ἐγίνε κατά κάποιο τρόπο προφανές. Πρόκειται γιά ἕναν ἀθεϊσμό τῆς πράξης, γιά ἕναν μηδενισμό τῆς πράξης, γιά τόν θάνατο τοῦ Θεοῦ σέ ἕνα σύμπαν λεηλατημένο, γιά τή χειραφέτηση τῆς τέχνης ἀπό τή χριστιανική πίστη γιά λόγους κοσμικούς. «Ὁ σύγχρονος πολιτισμός δέν ὀρθώνεται καθόλου “ἐναντίον τοῦ Θεοῦ” ἀλλά διαμορφώνει μιά ἀνθρωπότητα “δίχως Θεό”». Ὁ πολιτισμός τῆς μηχανῆς ἐπέβαλε μιά νέα μαγική

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

αυτοκρατορία πάνω στον άνθρωπο και ενώ όλα γίνονται για τη ζωή, ο σκοπός της ζωής δεν έχει πλέον κανένα νοηματικό και όντολογικό άξονα παρεκτός τόν μηδενιστικό εϋδαιμονισμό τών προγραμματισμένων και άεναων απολαύσεων. Στόν νέο αυτόν αιώνα της τεχνόπολης και του συλλογικού μηδενός, για να πραγματωθεί εκ νέου ή άνοικτή προοπτική προς τό υπερβατικό, χρειάζεται ή μαρτυρία ενός ανανεωμένου χριστιανισμού. «Τό εμπόδιο προέρχεται από τήν άμορφη μάζα τών πιστών. Δεν είναι τόσο οί χριστιανοί πού έρχονται σέ έναν κόσμο άθεο όσο ο άθεισμός πού ζει έντός τών χριστιανών». Τό χριστιανικό μήνυμα μοιάζει να άποσαρκώθηκε και συχνά μεταβάλλεται σέ μιά συμβατική θρησκευτικότητα, σέ ένα κράμα από ήθικισμό, πιετισμό, πνευματική τρομοκρατία, πού οί σύγχρονοί μας συγχέουν μέ τό «εϋαγγέλιο», τήν καλή άγγελία. Έν τέλει, ή χριστιανική στάση ένώπιον του σύγχρονου πολιτισμού, καταφανώς έκκοσμικευμένου, όφείλει να είναι, πέρα από μιά βαθιά ύπαρξιακή συνειδητοποίηση της κατάστασης, ένα είδος δραστήριας έσχατολογίας και δημιουργικής αγιότητας. Η Λειτουργία όφείλει να συναντήσει τόν πολιτισμό, να τόν φωτίσει στό Φώς της Όγδότης Ημέρας και να τόν μεταμορφώσει σέ «κοσμική λειτουργία»: «Κάθε σοφός, διανοούμενος, καλλιτέχνης, κοινωνικός μεταρρυθμιστής, όφείλει να επανεύρει τά χαρίσματα του Βασιλείου Έρατεύματος και καθένας στόν τομέα του, ως “ιερέας”, χρειάζεται να άναδείξει τήν έρευνά του σέ ιερατικό λειτούργημα, σέ *μυστήριο* πού μεταμορφώνει κάθε έκφραση του πολιτισμού σέ θεοφανικό τόπο: να ύμνήσει τό Όνομα του Θεού μέσω της έπιστήμης, του στοχασμού, της κοινωνικής δράσης ή της τέχνης. Μέ τόν τρόπο του ο πολιτισμός συναντά τή Λειτουργία, καθιστά αισθητή τήν “κοσμική λειτουργία”, ο πολιτισμός γίνεται δοξολογία».

Στήν έποχή μας, παρά τά έπιτεύγματα του ένδοξου παρελθόντος, ή σχέση Έκκλησίας και πολιτισμού, κατέστη πλέον μιά δύσκολη σχέση. Άν ή όρθόδοξη πνευματικότητα εύκολα μετατρέπεται στην έποχή μας σέ μιά ψυχοπαθολογία άμεσης ίκανοποίησης της θρησκευτικής άνάγκης για πνευματική τελείωση και ήθικό αυτοδικαιωτισμό, ή κατάσταση της λειτουργικής ζωής

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

τῶν ὀρθοδόξων δέν ἐμπνέει κανέναν ἐνθουσιασμό. Στίς μέρες μας, τό λειτουργικό ἦθος μοιάζει ἐγκλωβισμένο στήν *τελετουργική ἐξυπηρέτηση* τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν ἐνός ἀπρόσωπου καί ἀνώνυμου πλήθους, δίχως κοινωνία καί σχέση ζωῆς μέ τόν συνάνθρωπο ὡς ἀδελφό. Συχνά, ἡ προσέλευση στή Θεία Λειτουργία ἀπό συμμετοχή στό εὐχαριστιακό Σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὡς ὑπαρξιακή σχέση μέ τόν Θεό, τόν κόσμο καί τόν συνάνθρωπο, ἐκπίπτει στό ἐπίπεδο τῆς ἀκρόασης ἐνός ἠθικολογικοῦ κηρύγματος, ἄσχετου μέ τήν ταυτότητα καί τό ἦθος τῆς Ἐκκλησίας. Τυπολατρία, ἐγκεφαλική ἢ ψυχολογική προσέγγιση τῆς λατρείας, ἀκατανόητη γλώσσα καί συμβολική, παθητική παρακολούθηση μιᾶς θρησκευτικῆς παράστασης, πού δέν εἶναι πλέον *ἔργον τοῦ λαοῦ* (λειτουργία). Ἡ λατρευτική πράξη τῶν ὀρθοδόξων, παρά τόν λαμπρό βυζαντινό διάκοσμο καί τό συμβολικό τυπικό της, μοιάζει νά ἱκανοποιεῖ ἀπλῶς ἕναν θρησκευτικό καταναλωτικό εὐδαιμονισμό, νά ἀφορᾷ τά ἄτομα στήν ιδιώτευση καί στή μοναξιά τοῦ πλήθους καί ὄχι τά πρόσωπα τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητας.

Τά ἴδια ἐπιφαινόμενα παρατηροῦνται καί στόν χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, ἡ ὁποία σαρκώνει, προεκτείνει καί ἐκφράζει τό λειτουργικό ἦθος τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητας. Τό ἦθος τῆς λειτουργικῆς τέχνης δέν συνιστᾷ ἔργο κοινωνίας καί σχέσης, ἀνάδειξη τῆς εὐχαριστιακῆς χρήσης τοῦ κόσμου καί τῆς ὕλης, ἀλλά *τεχνική ἀπομίμησης* καί ἀντιγραφῆς τῶν κορυφαίων ἐπιτευγμάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης τοῦ παρελθόντος. Ὅπως ἀκριβῶς τό ὀρθόδοξο ἦθος ἀλλοτριώνεται καί ἐκπίπτει σέ ἀντικειμενική ἠθική, ἔτσι καί ἡ λειτουργική τέχνη ἀλλοιώνεται σέ ἀπρόσωπη θρησκευτική τεχνική. Τό πάγωμα τῆς αἰσθητικῆς καί ἡ θρησκευτικοποίηση τοῦ ἦθους τῆς λειτουργικῆς τέχνης ἐκφράζονται ἀπό τόν στατικό καί διακοσμητικό χαρακτήρα τῆς σύγχρονης ἐκκλησιαστικῆς τέχνης. Ἀφοῦ ξεπέρασε τόν δυτικό θρησκευτικό νατουραλισμό, ἡ σύγχρονη ἐκκλησιαστική τέχνη μιμεῖται βιομηχανοποιημένα καί στερεότυπα τό κάλλος καί τήν ἀλήθεια τῆς ὀρθόδοξης τέχνης. Κατά τρόπο ἀνιστόρητο καί μάλλον ἰδεολογικό, γίνεται «νεοβυζαντινή» τέχνη τῆς ἀπομίμησης καί τῆς στεῖρας ἀντιγραφῆς, τεχνική τῆς ἐπανάληψης τοῦ ἔνδο-

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

ξου παρελθόντος και ὄχι τῆς διαρκoῦς πρόσληψης και ἀνάδειξης τῆς ὕλης ὡς κάλλους και ὁμορφιάς τῆς σάρκας τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ, ὡς μετοχῆς και τῆς ἄλογης δημιουργίας στόν προσωπικό τρόπο ὑπάρξεως.

Μέ τά λόγια τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, θά λέγαμε ὅτι σήμερα, ὅσο ποτέ ἄλλοτε, χρειαζόμαστε μιά θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία νά λαμβάνει ὑπόψη τήν ἀγωνία τοῦ σύγχρονου κόσμου, πού πληγωμένος ἀπό τόν μηδενισμό και τήν ἐκκοσμίκευση, ἔχασε τήν ἔμπνευση και τό ὄραμά του γιά τό νόημα τοῦ κόσμου και τῆς ἱστορίας. Πρό πάντων, χρειαζόμαστε νά ἐπανακάμψουμε στό ἐποπτικό και διορατικό βάθος τοῦ θεολογικοῦ λόγου, νά συλλαβίσουμε ἐκ νέου τό μυστήριο τοῦ μανικοῦ ἔρωτα τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δέν ἐπιβάλλεται ὡς μεταφυσική αὐθεντία και ἀναγκαιότητα, ἀλλά ἀποκαλύπτεται προσωπικά στήν ἐλεύθερη ἀνταπόκριση τῆς ἀγάπης τοῦ ἀνθρώπου και γίνεται ἐν Χριστῷ τό κατάλυμα και τό πλήρωμα τῶν ἀνθρώπινων ἐρώτων. Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ φανερώνεται ἐν Χριστῷ στήν πρόσληψη και μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου και τῆς κτίσεως. Στό κάλλος τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ καλεῖται νά μετάσχει ἐλεύθερα διά τοῦ ἀνθρώπου σύμπασα ἡ δημιουργία. Ὁ Χριστός εἶναι ὁ τέλειος ἄνθρωπος «ὁ ὠραῖος κάλλει, παρὰ πάντας βροτούς... ὁ τήν φύσιν ὠραῖσας τοῦ παντός». Τό κάλλος τοῦ ἀνθρώπου και τῆς δημιουργίας δέν εἶναι τυχαῖο ἀτύχημα ἢ ἓνα αὐτοαναφορικό και κλειστό σύμπτωμα στήν ἀνακυκλούμενη ὄντολογία τῆς φθορᾶς, ἀλλά ἀναφέρεται, ἀντανακλᾷ και διαρκῶς παραπέμπει στό κάλλος τοῦ Θεοῦ.

Μιά τέτοια θεώρηση προϋποθέτει τή δημιουργική ἐπανασύνδεση τῆς σύγχρονης θεολογίας μέ τή θεολογία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά κυρίως τήν ἐπανεύρεση τῆς ἐμπνευσμένης στάσης τους ἐναντί τοῦ κόσμου και τῆς ἱστορίας. Χρειαζόμαστε μιά σύνθεση τοῦ πατερικοῦ ἠθους και φρονήματος μέ σύγχρονους ὅρους. Ἐχουμε ἀνάγκη μιά ἐρμηνευτική στάση, ἡ ὁποία θά συνδέσει τό θεολογικό ἠθος τῆς Ἐκκλησίας γόνιμα και δημιουργικά, ἀφενός, μέ τόν σύγχρονο πολιτισμό και, ἀφετέρου, μέ τό περιεχόμενο και τή γλώσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας. Μιά ἀπλή γραμματολογική ἐπιστροφή στοὺς πατέρες, μιά νεοσχολαστική νοοτροπία τῶν

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

παραπομπών και τών πατερικών χωρίων, ή όποία κατασκευάζει επιχειρήματα κύρους και αυθεντίας για να δικαιώσει έξωτερικά μιά θρησκευτική αντίληψη, δέν μπορεί ούτε να διαλεχθεί ούτε και να απαντήσει στις αγωνίες και στά προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Μιά τέχνη τής επανάληψης, ή όποία άπλώς μιμείται ναρκισσιστικά τή λαμπρότητα, τό μεγαλείο και τήν πολυτέλεια τής βυζαντινής περιόδου, αναπαράγοντας φορμαλιστικά αντίτυπα ναών και εικόνων, δέν συνιστά φανέρωση του κάλλους και τής όμορφιάς του ένανθρωπήσαντος Θεού έδώ και τώρα στις πραγματικές συνθήκες του ανθρώπου και τής ιστορίας. Η όμορφιά στην Έκκλησία δέν είναι μιά αισθητική και μουσειακή κατηγορία, αλλά ή μυστηριακή φανέρωση του Θεανθρώπου Χριστού πού σώζει τόν κόσμο και τόν άνθρωπο.